

מה נשתנתה מהדורת עגנון החדשה (תשנ"ח) מקודמתה
(תשי"ג),

או: מהדירים, היזהרו בתיקוניכם!*

ראובן מירקין

בשנת תשנ"ח (1998) הופיעו תשעת כרכיה הראשונים של מהדורת "כל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון", ובגב הכריכה של כל כרך נאמר שזו "מהדורה מחודשת, עם תיקונים שנמצאו בעזבונו של המחבר": שמונת הכרכים "הלבנים" – דהיינו כרכי הסיפורים והרומנים למן הכנסת כלה ועד האש והעצים שראו אור בחיי עגנון בשנים תשי"ג-תשכ"ב – וכן כרך הימים הנוראים.¹

* מאמר זה מבוסס על הרצאה בשם זה, שהרציתי ביום העיון לציון ארבעים שנה לפטירת עגנון, שהתקיים באוניברסיטת בר-אילן ביום 2 במרס 2010. כמו כן השתמשתי בחומרים שפרסמתי במאמרי "עגנון: טפח עליו רוח' או 'טפתה עליו רוח' – מקורות הביטוי והוראותיו", שהתפרסם בקובץ Memoria -- Wege jüdischen Erinnerens, Festschrift für Michael Brocke zum 65. Geburtstag, herausgegeben von Birgit E. Klein und Christiane E. Müller. Berlin 2005, S. 658-678

¹ בשנים תשנ"ט-תשס"ב הופיעו במהדורה המחודשת גם ארבעה-עשר הכרכים "השחורים", שראו אור לאחר פטירתו של עגנון בשנת תש"ל – למן שירה (תשל"א) ועד מסוד חכמים (תשס"ב).

הערת המוציא לאור, הוצאת שוקן, שבמהדורה המחודשת נכללים התיקונים "שנמצאו בעזבונו של המחבר", אף על פי שקרובה היא לאמת, אין היא כל האמת. במכתב שכתבו אמונה וחיים ירון אל הוצאת שוקן ביום 28 בספטמבר 1997 נאמר בין השאר: "רוב התיקונים בשמונת הכרכים, רובם ככולם, הם של הסופר, תיקונים שהוא רשם בעותקים שמצאנו בביתו. העותקים האלה נמצאים היום ב'יד עגנון' שליד האוניברסיטה העברית.² יתר התיקונים הם תיקוני דפוס או תיקוני שיבושים שחלקם נתגלה בעת הכנת המאגר³ ובעזרתו של פרופ' ראובן מירקין וכן שגיאות שאנחנו מצאנו בספרים". עד כאן לשון המכתב. כמי שהשתתף בהכנתה של רשימת התיקונים של אמונה וחיים ירון, יכולני להעיד על דרך עשייתה של רשימה זו.

בשנת 1997 סיפרה לי אמונה, בתו של עגנון, שהיא ובעלה חיים ירון מכינים רשימת תיקונים לקראת הוצאה חדשה של כל כתבי עגנון. משנדע להם כי בידי רשימה גדולה של תיקונים, שעלו תוך כדי הקמת המאגר הממוחשב של עגנון באוניברסיטת בר-אילן, ביקשו לשלב ברשימתם את התיקונים שבידי. ישבנו יחד ישיבות אחדות בדירתם והשוונו את הרשימה שבידי עם הרשימה שבידיהם. היו תיקונים שהופיעו בשתי הרשימות והיו תיקונים ברשימתי, שלא הופיעו ברשימתם. מתוך אלה בחרנו שלושנתנו אותם תיקונים שראוי לתקן במהדורה החדשה, וכך נוצרה רשימה משולבת המכילה 660 תיקונים – מהם 556 תיקונים בשמונת הכרכים "הלבנים" ובימים נוראים ועוד 104 תיקונים בכרכים "השחורים", שכמובן לא היו מ"עזבונו של המחבר", שהרי אותם כרכים ראו אחרי מותו של עגנון.

והרי פירוט מספר התיקונים לשמונת הכרכים "הלבנים", שנוהגים לכנותם "מהדורת תשי"ג":⁴ הכנסת כלה – 16 תיקונים, אלו ואלו – 79, על כפות המנעול – 40, אורח נטה ללון – 15, תמול שלשום – 77, סמוך ונראה – 25, עד הנה – 125, האש והעצים – 174. בסך הכול – 551 תיקונים.⁵ בולט מספרם הגדול של התיקונים בשני הכרכים האחרונים:

² ליתר דיוק: ליד בית הספרים הלאומי בגבעת-רם.

³ הכוונה אל המאגר הממוחשב השלם של כל כתבי עגנון, שהוקם באוניברסיטת בר-אילן בפיקוחם של ראובן מירקין ושל הלל ויס בשנים תשמ"ג-תשמ"ז. מאגר זה עומד לרשות חוקרי עגנון באוניברסיטה. לצערנו עד היום לא נמצאה הדרך החוקית להעמידו לרשות הרבים.

⁴ על התהוותה של מהדורה זו ראה מאמרי "עגנון במחשב" שהתפרסם בקובץ עגנון [כרך א]. עורכים: אמונה ירון, רפאל וייזר, דן לאור וראובן מירקין. הוצאת מאגנס, ירושלים תשנ"ד. בייחוד בפרק "מהדורת ברלין והמהדורה הארצישראלית", עמודים 321-324.

⁵ וזה פירוט מספר התיקונים לכרכים "השחורים": שירה – 19 תיקונים, עיר ומלואה – 14, בחנותו של מר לובלין – 1, לפנים מן החומה – 8, מעצמי אל עצמי – 3, פתחי דברים – 4, ספר סופר וסיפור – 27, אסתרליין יקרתי – 20, תכריך של סיפורים – 3, ש"י עגנון-ש"ז שוקן – 5. בסך הכול – 104 תיקונים. הספרים קורות בתינו, סיפורי הבעש"ט ואתם ראיתם (השלם) אינם נזכרים ברשימת התיקונים. הכרך מסוד חכמים ראה אור לראשונה בשנת תשס"ב – כחמש שנים אחרי הגשת רשימת התיקונים להוצאת שוקן.

299 תיקונים לכרכים **עד הנה והאש והעצים** (54% מכלל התיקונים לכל שמונת הכרכים "הלבנים"). איני יודע להסביר את ריבוי התיקונים בשני הספרים הללו. רשימת התיקונים לכרך **על כפות המנעול** מעוררת תמיהה: כרך זה יש בו 486 עמודים במהדורת תשי"ג (עמודים 490-495). עד עמוד 354 (72% מכלל הספר) יש ארבעים תיקונים. מעמוד 345 ואילך (28% מכלל הספר) – אף לא תיקון אחד! אולי נשמט בטעות גוש של תיקונים מתוך הרשימה המשולבת שהכין במחשב חיים ירון?⁶ כאמור, מרבית התיקונים הם "מעזבונו של המחבר" או טעויות דפוס מובהקות שנפלו בשמונת הכרכים "הלבנים". הבעיה עלולה להתעורר בתיקון של "שגיאות שאנחנו [דהיינו, אמונה וחיים ירון] מצאנו בספרים". כאן נדרשת זהירות עליונה, מפני שלא תמיד מה שנראה כשגיאה הוא אכן שגיאה. תיקונה של "שגיאה" שאינה שגיאה עלול להביא לידי תוצאה חמורה. ברצוני להרחיב את הדיון שלהלן לתיקון אחד מסוג זה.

*

הצירוף *טפח עליו רוחו*, שעניינו התנשאות, זחיחות וגאווה, נמצא בחיבורי עגנון שמונה פעמים, רובם בדברים שנתפרסמו בחיי המחבר וקצתם בכתבים שנתפרסמו מעזבונו לאחר מותו בידי בתו אמונה ירון:

1938 אותה שעה אמרתי לעצמי יפה עשית באותו לילה שנתת לרחל לנצח, עכשיו לא די שנגררה אחרי דבריך אלא שמסכימה לך אפילו בדברים שאינה יודעת עליהם כלום. *רוחי טפח עלי* (נוסח אחר: *טפח רוחי עלי*) ושכחתי ענין שאירע לי על ידי אותו בחור ירוחם חפשי.⁷

1938 שאלני רבי אברהם מי אתה בני? הוצאתי ספרו של חמיו הגאון ואמרתי לו אני הוא בנו של אותו האיש שחלק מר על דבריו. נטל רבי אברהם את הספר וראה שדברי חמיו נוטים לדברי אבא. *טפח עלי רוחי* שהלכה כאבא. בתוך כך נראתה דמות דיוקני בכל מראה ומראה ונתמעטתי בעיני, כזה שיש כמה כמותו ואין לו להתגאות.⁸

⁶ על פי ממוצע התיקונים לעמודים 5-354 (תיקון אחד לכל 8.75 עמודים) היינו מצפים שבעמודים 355-490 יהיו לפחות 15 תיקונים. החשד שגוש של תיקונים נשמט בטעות מן הרשימה מתחזק גם לאור העובדה שברשימה המודפסת במחשב, שנשלחה להוצאת שוקן בתאריך 28 בספטמבר 1997, התיקונים לכרך **על כפות המנעול** מסתיימים בסוף דף 7 של הרשימה, והתיקונים לכרך **אורח נטה ללון** מתחילים בראש דף 8 – אולי בין שני הדפים האלה היה גוש של תיקונים נוספים לעמודים 355-490 של **על כפות המנעול** שנשמט בטעות בשלב כלשהו של הדפסת הרשימה במחשב, אף על פי שמספור דפי המחשב רצוף ואין בו חיסרון.

⁷ **אורח נטה ללון**. מהדורת **הארץ** קטע 18, טור 1. על מהדורותיו של רומן זה ראה **קובץ עגנון** הנזכר בהערה 4 לעיל, עמודים 322-323 וכן עמוד 334. במהדורות המאוחרות שינה עגנון את סדר המילים וכתב *טפח רוחי עלי*: מהדורת ת"ש (1939) עמוד עה; מהדורת תש"י (1950) עמוד 58.

⁸ שם. קטע 68, טור 4; ת"ש עמוד רעה; תש"י עמוד 215.

1941 ראה אותו עני עורותיו כתובים פנים ואחור, הרחיב פיו והתחיל קורא עד שטפח עליו רוחו וניחר גרונו. טפח על עורותיו וכן על כרסו ואמר [...] הלך וכינס כל אוהביו [...] זחה דעתו וטפח עליו רוחו.⁹

1944 ואף על פי שעמד בראש ציבור גדול ונעלה לא טפח עליו רוחו ולא נתנשא.¹⁰
1973 היו הכל מקלסים את ר' יוסף אשר ומשתוממים על חכמתו, שלקח מעט עצים ומעט קורות שהיו מונחים בטלים ועשה מהם בית לתורה. טפח עליו רוחו והתחיל מתגאה.¹¹

1973 עמד ר' קרפל ועמד לפתוח סל, כשהוא משבח את פטרו שהוא גוי בלא חכמות, אומרים לו שלח שנים עשר סלים מלאים דגים והוא שולח. ועוד אמר ר' קרפל, כדאי הוא פטרו לסמוך עליו שהמובחרים שבדגים שלח לנו. טפח עליו רוחו על ר' קרפל ורמז למבשלים שיבואו ויראו.¹²

1984 תרנגול אחד היה שלא היה בעל תורה ולא היה מכיר בלשון הקודש ולא היה בקי במנהגים, ואפילו תפילה בסידור לא ידע, לפי שנתגדל בכפר אצל ערלית אחת [...] יום אחד הביאה אותו הערלית לעיר. ראה אותו יהודי וקנה אותו מידי הערלית. נתן לו היהודי מקום בביתו [...] ונתן לו את אכלו בעתו ונהג בו טובת עין ולא היה התרנגול חסר עם בעל הבית ולא כלום. טפח עליו רוחו והיה מתגאה.¹³

מאחר שהעדויות הללו נמצאות הן במאגר עגנון השלם שבאוניברסיטת בר-אילן הן במאגרי המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית, סבור הייתי שהן ממצות את כל העדויות של הצירוף הנדון ביצירתו של עגנון. לפיכך הופתעתי הפתעה גדולה משנמצאה לי עדות נוספת באוצר הלשון העברית של יעקב כנעני.

בכרך החמישי של מילונו, שראה אור בשנת 1964, בעמודים 1680-1681, מובא הפועל [ג.] טפח ובו הצירוף טפחה רוחו עליו: "זחה עליו דעתו, התגאה, התייחר, 'התנפח': עשו לי בימה גדולה והושיבו אותי עליה וטפח רוחי עלי (ירושלמי יבמות יב א); מאחר שידעתי שכל הכבוד הזה לא לי הוא אלא לספרי תורה שאני כותב, לא טפחה רוחי עלי ולא באה שמץ גאווה בלבי (שי"ע [=ש"י עגנון])." עד כאן כנעני. הפתעתי הייתה כפולה: ראשית, לפנינו עדות שאינה

⁹ מתוך הסיפור "כדויד חשבו להם כלי שיר" שבכרך אלו ואלו, מהדורת תש"ב (1941), עמוד יד. ב"לוח הארץ", לשנת תש"ב, עמוד 102-103 בקצת שינויים שאינם נוגעים לביטוי הנדון; ובאלו ואלו מהדורת תשי"ג (1953), עמוד שיד-שטו.

¹⁰ "על ברל כצנלסון". נדפס תחילה בהארץ, 25.8.1944 וכן בחוברת לעצמה, הוצאת שוקן תש"ד, עמוד 4. מובא במעצמי אל עצמי. תשל"ו, עמוד 142.

¹¹ "בית המדרש החדש", בתוך: עיר ומלואה. תשל"ג, עמוד 45.

¹² בסיפור "הצפרדעים", שם. עמוד 599.

¹³ תכריך של סיפורים. תשמ"ה, עמוד 215.

מתועדת במאגרים הממוחשבים של עגנון – והלוא אמורים הם להיות שלמים; שנית, בכל שמונה העדויות שנמצאו במאגרי עגנון הפועל *טפח* בא בצורת הזכר, ואילו בעדות שכנעני מביא פועל זה משמש בצורת הנקבה *טפחה*.

כדרכו של כנעני במילונו אין הוא רושם מראי מקומות למובאותיו, והיה עלי לאתר את מקום המובאה שהוא מביא. המקור הוא **האש והעצים**, אחרון הכרכים של סיפורי עגנון שראה אור בחייו (תשכ"ב). שם, בסיפור "ספר תכלית המעשים", בעמוד רא, כתוב: "מאחר שידעתי שכל הכבוד הזה לא לי הוא אלא לספרי תורה שאני כותב לא *טפח* ה *רוחי* עלי ולא באה שמץ גאוה בלבי". ובכן *טפחה* בתי"ו ולא *טפחה* בחי"ת כמובא במילונו של כנעני. כנעני שהכיר כמובן את הצירוף *טפח עליו רוחו* מן המקורות (ירושלמי), תיקן אפוא את נוסח המובאה בספרו של עגנון ושינה את האות תי"ו לחי"ת.

לכאורה תיקן כנעני תיבה שנראתה בעיניו טעות הדפוס. אם עשה זאת מדעתו – עשה דבר שאסור לו למילונאי לעשותו בלא להעיר עליו. אבל מה שעשוי עשוי. כנעני הלך לעולמו בשנת תשל"ח. אילו חי עוד עשרים שנה, היה מוצא חיזוק לתיקונו מן המהדורה החדשה של סיפורי עגנון, הלוא היא מהדורת תשנ"ח.

בכרך **האש והעצים**, בעמוד 163 של המהדורה המחודשת "עם תיקונים שנמצאו בעזבונו של המחבר", הנוסח הוא: "לא *טפחה* *רוחי* עלי ולא באה שמץ גאוה בלבי". *טפחה* בחי"ת (כבמילונו של כנעני) ולא *טפחה* בתי"ו (כבנוסח מהדורת תשכ"ב של **האש והעצים**). לכאורה צדק כנעני בתיקונו, שהרי עגנון עצמו – כך עולה מן הנאמר בכרכי המהדורה החדשה – תיקן תיקון זה. אלא שכנעני לא היה יכול לדעת על תיקונו של עגנון, שכן הכרך החמישי של מילונו **אוצר הלשון העברית** ראה אור 34 שנים קודם שראתה אור המהדורה החדשה של סיפורי עגנון.

מה מקור התיקון *טפחה* < *טפחה* במהדורה המחודשת? בדקתי את רשימת התיקונים, שהעתקה מצוי בידי, ואכן בעמוד 21 שם רשום: "עמוד רא [של **האש והעצים** תשכ"ב] שו' 11 מלמטה – במקום לא *טפחה* *רוחי* צ"ל [=צריך להיות] לא *טפחה* *רוחי*. מאחר שתיקון זה לא מידי בא, פניתי לבדוק את עותקי **האש והעצים** שבארכיון עגנון בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. נמצאים שם שני עותקים של **האש והעצים** ובהם תיקונו של עגנון¹⁴. האחד הוא של המהדורה הראשונה משנת תשכ"ב (1962), והאחר "מהדורה רביעית מתוקנת" משנת תשכ"ז (1966). עגנון נהג לרשום את תיקונו בעיפרון בשולי הספר, אבל הרבה מן התיקונים נרשמו על גבי פתקאות הנתונות במקומן בין דפי הספר. לא מצאתי זכר לתיקון *טפחה* < *טפחה*. פניתי אל אמונה ירון. היא בדקה את העותק של **האש והעצים**

¹⁴ תודתי למר רפאל וייזר, מנהל מחלקת כתבי היד והארכיונים, שטרח ומצא ואף עיין בהם ומסר לעיוני את שני העותקים הללו.

שבביתה, והתברר שתיקון זה מידיה יצא, כאחד התיקונים שהם "תיקוני דפוס או תיקוני שיבושים [...] וכן שגיאות שאנחנו מצאנו בספרים" ככתוב במכתב המובא לעיל.

ובכן התיקון טפתה < טפחה לא מידי עגנון בא, אלא מידיהם של אמונה וחיים ירון, שסברו ככל הנראה שהגרסה טפתה שיבוש בעולם הוא, בדומה לתיקונו של כנעני במילונו. החלטתי שלא להסתפק במעשיהם של גדולים וטובים ממני. אולי הגרסה טפתה בתי"ו בכל זאת רגליים לה במקורות? הלכתי ובדקתי את הצירוף "טפח עליו רוחו" במאגרי הספרות העברית העתיקה של מפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית.¹⁵ החיפוש העלה שתי מובאות: זו של ירושלמי יבמות, המובאת במילונים,¹⁶ ומובאה מקבילה מן המדרש: "עשו לי בימה גדולה והושיבו אותי למעלה ממנה וטפח רוחי עליי ונתעלמו דברי תורה ממני" (בראשית רבה, פרשת פא פסקה ב, נוסח כ"י וטיקן 30).

אמרתי בלבי, לא מכתבי יד של מדרשים עגנון ניזון אלא מן הדפוסים. הלכתי אפוא אצל מהדורותיו הנדפסות של מדרש בראשית רבה.¹⁷ כאן נכונה לי הפתעה גדולה: בכולן הנוסח אינו *וטפח*, אלא *וטפת* בתי"ו בסוף המילה, ובמנוקדות שבהן: *וטפת*¹⁸ – דהיינו צורה ארמית מן השורש *טוף* המקביל לשורש *צוף* בעברית, וליתר דיוק – צורת העבר של הפועל, גוף שלישי נקבה.

תחילה סבור הייתי שעגנון "עברת" את הצורה הארמית *טפת* שבמדרש ושיווה לה צורה עברית *טפתה*, אף על פי שצורת *טפת* מן השורש *טוף* היא, ואילו צורת *טפתה* – מן *טפה*, אלא שחילופי צורות בגזרות העלולות (כגון נחי ע"ו ונחי ל"י) קיימים בספרות העברית. עיון נוסף במילונים לספרות התלמוד המדרש לימדני שהשערה זו אין בה צורך כלל ועיקר.

מילוניהם של יעקב לוי (אוצר לשון התלמודים והמדרשים, כרך שני, לייפציג 1879), של אלכסנדר קוהוט (ספר ערוך השלם, חלק רביעי, וינה 1884) ושל מרקוס יסטרוב (ניו יורק 1903), בשורש *טפח* – נוסף על העדויות הנזכרות מירושלמי יבמות ובראשית רבה פרשה פא, הם מפנים אל עדות נוספת לשורש זה בילקוט שמעוני לספר משלי, סימן תתקס"ד. לוי ויסטרוב מסתפקים בהפניה לגרסת הילקוט "טפחה רוחי", ואילו קוהוט מרחיב את הדיבור. הוא כותב: "וטפח רוחי עלי ובב"ר ר"פ פ"א [=ובבראשית רבה ריש פרשה פא] בט"ס [=בטעות סופרים] טפת וצ"ל טפח [...] והראיה גי' [=גירסת] הילקוט רמז תתקס"ד: טפחה

¹⁵ מאגרים אלו מבוססים לא על המהדורות שבדפוס, אף לא על דפוסים ראשונים, אלא על הטובים והעתיקים שבכתבי היד של מקורות הספרות העתיקה. תודתי לגב' קורדליה הסטרמן, עובדת מדעית במפעל המילון ההיסטורי, על עזרתה בחיפוש זה.

¹⁶ "וטפח רוחי עלי" – המילונים מביאים את גרסת דפוסי הירושלמי וזו גם גרסת דפ' ליידין (מהדורת האקדמיה ללשון העברית, עמוד 889 שו' 24).

¹⁷ כגון דפוס וילנא תרל"ח (1878) ועוד דפוסים.

¹⁸ כגון מהדורת משה אריה מירקין, חלק ג, תשי"ח (1958) ועוד דפוסים מנוקדים.

רוחי עלי." כל שלושת המילונים מעידים אפוא שגרסת ילקוט שמעוני היא *טפחה* – צורת הנסתרת בעבר. קוהוט אף סבור שצורת *טפת* בבראשית רבה טעות סופרים היא. לכאורה עולה מהדברים שגם יעקב כנעני, בעל *אוצר הלשון העברית*, וגם אמונה וחיים ירון צדקו כשתיקנו את הצורה *טפתה* שבהאש והעצים. האם פירוש הדבר שגרסת האש והעצים משנת תשכ"ב, שראתה אור בחיי עגנון, שגויה היא? בדיקת הנוסח שבילקוט שמעוני לספר משלי פרק ל פסוק לב רמז תתקס"ד זימנה לי הפתעה גדולה. בדפוסים המצויים של ילקוט שמעוני הגרסה איננה "טפחה רוחי עלי", כמובא בשלושת המילונים הנזכרים, אלא "טפתה רוחי עלי" – *טפתה* בתי"ו, ממש כגרסת עגנון במהדורת תשכ"ב של האש והעצים. איני יודע אילו מהדורות נדפסות של ילקוט שמעוני עמדו לעיניהם של לוי, קוהוט ויסטרוב – עגנון מן הסתם שאב מן הדפוסים המצויים של הדורות האחרונים. לענייננו אין חשיבות לשאלה איזו מן הגרסאות שבספרות התלמוד והמדרש היא הנכונה (טפח, טפחה, טפת, טפתה), אלא מה הגרסאות שהכיר עגנון.

גרסת עגנון במהדורת תשכ"ב של האש והעצים "לא טפתה רוחי עלי" יש לה יסוד בדפוס ילקוט שמעוני ואין לתקנה. דבר זה מסביר [א] מפני מה גרס עגנון "טפתה רוחי" – לשון נקבה, בעוד שבשמונה העדויות שהובאו למעלה הגרסה היא "טפת רוחי" – לשון זכר; [ב] מפני מה לא נמצא תיקון זה (טפתה < טפחה) בין תיקוניו של עגנון. הנוסח המתוקן של מהדורת תשנ"ח ("טפחה רוחי") עקר מן היסוד צירוף יחידאי ביצירת עגנון ("טפתה רוחי") וחבל. על כגון זה ראוי לומר: מהדירים, היזהרו בתיקוניכם!¹⁹ ולחוקרי עגנון – בייחוד לחוקרי לשונו – יש כאן תמרור אזהרה: אל תסמכו בעיניים עצומות על מהדורת תשנ"ח. במקום של ספק בדקו את קודמותיה.

*

עם השלמת מאמר זה החלטתי לבדוק בדיקה נוספת את המאגר הממוחשב של עגנון. הפעם ניסחתי את שאלתי ניסוח שונה: לא עוד היכן נמצא הצירוף *טפת רוחו עליו* או *טפת רוחי עלי*, אלא רק צירוף המילים *רוחו עליו* או *רוחי עלי* בלא הפועל *טפת*. התוצאה הייתה מפתיעה: נוסף על שמונה העדויות המובאות למעלה, העלתה הבדיקה המחודשת עדות נוספת: "מבקש הוא להוציא מעיינותיו חוצה. פונה לכאן ולכאן ואינו רואה אדם שמרוב עיוניו בספרים עיניו כהות ואינו רואה שיש שם אלפי אלפים בעלי תורה שכמותו. תופח עליו רוחו ואומר, יחיד אני בעולם, עמי תמות חכמה." (עיר ומלואה. תשל"ג, עמוד 412, בסיפור "המשל והנמשל", פרק תשיעי).

¹⁹ לעניין זה ראו מה שכתבתי במאמרי "החזות המקראית ומה שמאחוריה: לשון הרומן קבורת חמור [לפרץ סמולנסקי] כדוגמה של כתיבה בנוסח סופרי ההשכלה", שנדפס בקובץ מחקרים בלשון. כרך ה-ו (ספר היובל לישראל י"ב), ערך: משה בר-אשר. ירושלים תשנ"ב, בייחוד בעמודים 561-562.

אכן *תופח* בתי"ו ולא בטי"ת, כמצופה על פי שמונה העדויות המובאות למעלה. הסיפור "המשל והנמשל" נתפרסם לראשונה בחיי עגנון בראשית שנת תשי"ט, בשלושה המשכים בעיתון **הארץ** (ספטמבר-דצמבר 1958). המובאה הנזכרת נמצאת בפרק השנים-עשר,²⁰ שנתפרסם ב**הארץ** ביום 5 באוקטובר 1958 (גיליון הושענא רבא). גם שם הנוסח הוא *תופח* בתי"ו. האומנם יש כאן חילוף *טפח/תפח* כנמצא בספרות התלמוד?²¹ בארכיון עגנון שבמחלקת כתבי היד והארכיונים של הספרייה הלאומית, בתיק שמספרו 1:266, שמור נוסח הסיפור במכונת כתיבה ובתיקונים רבים מאוד בכתב יד – הוא כתב ידה היפה והמעוגל של אסתר עגנון – כפי שנמסר להדפסתו בעיתון **הארץ**, ובו הנוסח: "*טופח* עליו רוחו ואומר, יחידי אני בעולם" וגו'. ובכן *טופח* בטי"ת ולא בתי"ו כפי שנדפס בעיתון (וכן *יחידי* ולא *יחיד* כנדפס בעיתון).

אין ספק שהתיקונים בכתב ידה של אסתר עגנון מפי עגנון עצמו הם. אין אנו יודעים מי תיקן את נוסח כתב היד *טופח* לנוסח הנדפס *תופח*. הֶהָיָה זה סדר העיתון? בארכיון עגנון אין שום עדות לתיקון זה. לפנינו איפוא עדות תשיעית לביטוי *טפח עליו רוחו*.

²⁰ בעיר ומלואה השתנתה חלוקת הפרקים, והמובאה שלפנינו נמצאת בפרק התשיעי.

²¹ השווה הערת נ"ה טור-סיני במילון בן-יהודה, ערך תִּפְּח, עמוד 7850, טור א הערה 3.